

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Katten en wolven, modder en mensen

Twee diernamen in middeleeuws Brussel

Vannieuwenhuyze, B.J.

Publication date

2010

Document Version

Final published version

Published in

Voor Magda

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Vannieuwenhuyze, B. J. (2010). Katten en wolven, modder en mensen: Twee diernamen in middeleeuws Brussel. In *Voor Magda: Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent* (pp. 761-772). Universiteit Gent, Vakgroep Nederlandse Taalkunde - Academia Press.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

BRAM VANNIEUWENHUYZE

KATTEN EN WOLVEN, MODDER EN MENSEN

TWEE DIERNAMEN IN MIDDELEEUWS BRUSSEL

In 2002, Magda Devos wrote an article on animal toponyms in which she discussed the many hypotheses and name explanations circulating on this topic in toponymic research in the Low Countries. Besides the deepening of older hypotheses, she came to new insights. This article focuses on two specific series of animal toponyms existing in the medieval town of Brussels: cat-toponyms and wolf-toponyms. Some of the name explanations formulated by Magda Devos and her predecessors are applied to this material. According to Magda Devos' general hypothesis, it seems that the medieval Brussels name Cat street was derived from the presence of mud. The concentration of wolf-toponyms in the northern marsh nearby the Zenne river was obviously derived from the name of a local owner, John Wolf. In this case Magda Devos' explanation, considering the toponymic component wolf as a derivation from the willow-tree, seems to be less appropriate.

1. INLEIDING

De Brusselse middeleeuwse toponymie vormt geen eenvoudig studieobject. Aangezien het een stedelijke context betreft, wordt de plaatsnamenvoorraad gekenmerkt door een enorme omvang, diversiteit en complexiteit. Deze situatie spruit wellicht voort uit de densiteit van de stedelijke fenomenen, de diversiteit aan stedelijke functies en de continue stedenbouwkundige ontwikkeling. Dit liet trouwens ook sporen na in het onderzoek. De wetenschappelijke studie van de middeleeuwse – en bij uitbreiding gehele – Brusselse toponymie kent namelijk een vrij korte geschiedenis. Er bestaan gelukkig enkele uitzonderlijke detailstudies (Van Loey 1931, Van Nieuwenhuysen 1979 en 2009), maar voor het overige dient men – zeker wat de historische binnenstad betreft – een beroep te doen op zogenoemde straatnaamwoordenboeken (onder meer d'Osta 1979 en 1986). Al bevatten deze werken soms heel nuttige informatie, toch kenmerken ze zich hoofdzakelijk door een opeenstapeling van anekdotiek, legenden en lokale folklore (Van-nieuwenhuyze 2009). Daarnaast valt het op dat er voor heel wat plaatsnamen uiteenlopende hypothesen circuleren, de ene al wat meer fabelachtig dan de andere. De verfransing van onze huidige hoofdstad sinds de 19de eeuw speelt hierin uiteraard een grote rol. Menige plaatsnaam werd ver- of hertaald en vervolgens al dan niet foutief geherinterpreteerd.

Wie een adequate verklaring voor de vele middeleeuwse toponiemen wil vinden, wordt daarom gedwongen zich toe te leggen op extensief bronnenonderzoek en vergelijkende literatuur. Op dit laatste vlak vormt Magda Devos' overzichtsartikel over diernamen in de toponymie uit 2002 een zeer nuttig hulpmiddel. Middeleeuws Brussel telde zelf namelijk een reeks diertoponiemen, waarover uiteenlopende hypothesen de ronde doen. In dit artikel wordt de aandacht gevestigd op de Brusselse *kat*- en *wolf*-toponiemen. Beide diernamen kwamen ook in Magda's artikel uitvoerig aan bod. In dit huldeartikel worden een aantal van haar inzichten toegepast op de Brusselse gevallen.

Middeleeuws Brussel kende daarnaast ook *ezel*-, *konijn*-, *valk*-, *vink*-, *hond*- en *krekel*-toponiemen. Ze blijven hier noodgedwongen buiten beschouwing. Hiervoor verwijs ik naar de monografie over de middeleeuwse Brusselse toponymie, die momenteel op stapel staat en hopelijk binnenkort zal verschijnen.

2. DE BRUSSELSE *KATTENSTRAAT*, EEN KAT IN EEN ZAK?

De oudste vermelding van de Brusselse *Kattenstraat* stamt uit 1271 (Des Marez 1931:144; Godding 1960:396; Janssens 1983:83). De straat werd bij die gelegenheid in de nabijheid van de eerste stadsomwalling (*prope muros oppidi*) gelokaliseerd. Deze middeleeuwse *Kattenstraat* stemt overeen met een gedeelte van de huidige Villersstraat, namelijk met het verbindingsstuk tussen de Eikstraat en de nog aanwezige restanten van de eerste stadsomwalling (d'Osta 1979:41; Janssens 1983:83). In de 17de eeuw kreeg de straat een verlengstuk, dat er loodrecht op aansloot en langs (of op?) het voormalige talud van de stadsomwalling naar de 17de-eeuwse Dinantstraat leidde. Met andere woorden, de voormalige *Kattenstraat* gaf loodrecht uit op de stadsomwalling; het 17de-eeuwse verlengstuk liep er parallel aan. Vanaf de 18de eeuw werd de gehele straat Villersstraat genoemd, een verwijzing naar een refugie van de abdij van Villers-la-Ville op de hoek met de Eikstraat (d'Osta 1978:41).

Er doen verscheidene theorieën de ronde over de etymologie van het toponymische bestanddeel *kat*. Wellicht spruit deze situatie voort uit het uitgebreide scala aan samenstellingen met dit specifieke bestanddeel. Ook Devos stelde dit onmiddellijk vast in haar diernamenartikel: "Kat is een ruim verbreid bestanddeel in de microtoponymie, en het treedt in verbinding met grondwoorden voor de meest uiteenlopende geografische realia, zoals hoogten en laagten (*kattenberg*, *-hil*, *-shoot*, *-put*, *-hol*), gehuchten (*kattenhoek*), waterlopen (*kattenbeek*, *-gracht*), moeras en ander ongecultiveerd land (*kattenbroek*, *-gaver*, *-veld*), akker- en weiland (*kattenbilk*, *-akker*, *-meers*) en wegen (*kattenstraat*, *-wegel*)" (Devos 2002:217). Hier volgt een summier overzicht van de geopperde verklaringen, dat zeker niet pretendeert exhaustief te zijn. Het is vooral de bedoeling na te gaan of de stellingen toepasbaar zijn op de Brusselse casus.

Sommige historici en toponymisten opteerden voor een pejoratieve betekenis. Volgens Lindemans (1931:30) concludeerde de Flou op basis van zijn onderzoek naar het toponiem *Kattenkerkhof* dat deze naam voorkwam op plaatsen waar meer dan één kerkhof bestond en er werd gebruikt om het minderwaardige of kleinere van het betere of grotere kerkhof te onderscheiden. Deze verklaring is echter enkel van toepassing wanneer men te maken heeft met twee, eventueel bij elkaar gelegen *kat*-toponiemen. Dit was in middeleeuws Brussel niet het geval.

Lindemans zelf (1931:30) vond de etymologische verklaring van *kat* als bijvorm van *kwaad* ontoereikend. Deze toponymist vroeg zich dan ook af of *kat* in bepaalde gevallen niet eerder te interpreteren viel als een verwant van *kade* of *kaaie*. Er bestaat trouwens een etymologische verwantschap met de West-Europese stam *cae* ('omheining'). De *kat*-toponiemen zouden dan kunnen verwijzen naar de aanwezigheid van een dam in de ruime zin van een kunstmatig opgeworpen grondrug die diende voor omheiningen en beschutting. Met andere woorden: "Een Kattestraat zou de straat zijn op of langs zulk een aarden beschuttingswal" (Lindemans 1931:30). Later sloot Molemans (1986:33) zich hierbij aan: "*Kat* is vermoedelijk een wisselvorm van *kade* 'aarden opworp', waarbij kan bedoeld zijn op de verhoogde berm."

Ook de Brusselse historicus Des Marez dacht in deze richting. Zijn interpretatie van de Brusselse *Kattenstraat* was gestoeld op het woordenboek Middelnederlands. Als tweede betekenis wordt daarin verwezen naar een belegeringswerktuig, namelijk een "beweegbaar schutdak waarop de blijde staat; ook een werktuig om stenen te slingeren" (Verwijs & Verdam 1885-1952:III, 1239). Een *kat* was ook een vermomde schuilplaats, van waaruit men de vijand ongezien kon gadeslaan. Des Marez (1931:143-144) voegde daar ten slotte nog de betekenis van "een verhoogd gedeelte van de hoofdwal, dat hoofdzakelijk dient om van enkele punten een ruim uitzicht en een werking op grote afstand in den omtrek te verkrijgen" aan toe.

De hypothesen van Lindemans en Des Marez werden echter genuanceerd door Devos (2002:217-218). In haar ogen zijn voor geen van beide stellingen ernstige argumenten voorhanden. De afleiding van 'kade' lijkt onhoudbaar omwille van chronologische en klankwettige redenen. Des Marez' stellingen konden dan weer nog niet concreet worden bevestigd of geïllustreerd en blijven dus zeer hypothetisch. Nochtans probeerde Des Marez zijn stelling zeer concreet toe te passen op de middeleeuwse *Kattenstraat* van Brussel: "A priori mag men beweren dat de benaming Kattestraat toegepast is op eene straat, die naar de vesting leidt, of langs de vesting loopt, 't zij buiten of binnen het bolwerk. De benaming Kattestraat is door de aanwezigheid eener Katte – verdedigingswerktuig, schuilplaats, bedekte waarnemingspost – te verklaren" (Des Marez 1931:144).

Des Marez' lokalisatie van de Brusselse *Kattenstraat* is in elk geval juist. De straat gaf effectief uit op de stadsomwalling. Desalniettemin blijven er een aantal serieuze vragen bestaan. Zo komt het

woord *kat* in de betekenis van verdedigingswerktuig niet voor in het middeleeuwse bronnenmateriaal van Brussel. Er werd bijvoorbeeld geen *kat* vermeld in het lijstje verdedigingswerktuigen waarover het steenhoudersambacht eind 14de of begin 15de eeuw beschikte op de zogenoemde *Wollendriestoren* (Duverger 1933:32). Ook in de 14de- en 15de-eeuwse inventarissen van het middeleeuwse artilleriearsenaal van de stad Brussel is er nergens sprake van *katten* (Zylbergeld 1980). Maar gesteld dat er ter hoogte van de *Kattenstraat* effectief zo'n verdedigingstuig op de eerste stadsomwalling stond opgesteld, dan rest de vraag waarom dit hier – en nergens elders – leidde tot de vorming van het toponiem in kwestie. Was het verdedigingstuig van de *Kattenstraat* zó opvallend? Of stond enkel hier een *kat* opgesteld? En waarom werd deze dan niet vermeld in de artillerie-inventarissen? Kortom, bij gebrek aan accurate bronnen kan de hypothese van Des Marez dus inderdaad niet worden bevestigd.

Andere taalkundigen zochten de verklaring voor de kat-toponiemen bij het dier zelf. Gysseling (1953:84) koppelde de toponiemen aan de reële of ingebeelde aanwezigheid van katten. Devos liet deze mogelijkheid in het midden, maar haastte zich om aan te stippen dat het zeer onduidelijk blijft welke betekenisoverdracht precies plaatsgreep: “Niemand betwijfelt dat de kat, wild of tam, een belangrijke motieffleverancier is geweest bij de vorming van deze microtoponiemen, maar over de vraag welke kenmerken van het dier – fysieke of andere, met name gedragskenmerken – de overdracht van zijn naam op topografische fenomenen hebben bewerkstelligd, bestaat minder eensgezindheid” (Devos 2002:217). In elk geval wekten katten niet dezelfde negatieve gevoelens op als bijvoorbeeld wolven. De wolf stond bekend als een gevaarlijk en demonisch dier en wordt in verscheidene historische bronnen ook zo afgeschilderd (Van Uytven 2003:242-243). De (wilde) kat wordt veeleer als mensenschuw gekarakteriseerd, al was de *helse kater* in de late middeleeuwen ook een gebruikelijk eufemisme voor Satan (Van Uytven 2003:283).

Ook Kaspers (1937:213) wees het dier als benoemingsmotief aan, maar ging hierin nog een stap verder. Hij stelde vast dat nogal wat *kat*-toponiemen zich aan krommingen van wegen of waterlopen bevonden. In zijn ogen maakten deze plaatsnamen een symbolische knipoog naar de typische gekromde kattenrug. Devos maakte deze theorie echter met de grond gelijk. Volgens haar werden het associatievermogen en de fantasie van de naamgevers wel bijzonder hoog ingeschat: “Het vergt namelijk een behoorlijke dosis fantasie om in een buiging die in de horizontale dimensie wordt waargenomen, zoals [een] bocht in een weg of een waterloop, een opbollende kattenrug te zien” (Devos 2002:220).

Uiteraard zijn de hypothesen van Gysseling en Kaspers zeer moeilijk verifieerbaar, ook voor middeleeuws Brussel. Er bestaat niet de minste aanwijzing dat er in en rond de *Kattestraat* frequent katten aanwezig waren. De straat lag weliswaar in de periferie van de oude binnenstad – want vlakbij de stadsomwalling – en werd om die reden misschien slecht onderhouden. Verderop lag trouwens een zeer gelijkaardig straatje, luisterend naar de naam *Rozendal*, volgens sommigen

een ironische allusie op de aanwezigheid van vuiligheid (Janssens 1983:73-74), al doen hierover ook andere hypothesen de ronde. Indien de *Kattestraat* effectief een verloederde straat was, dan is het wel mogelijk dat ze in trek was bij straatkatten, al blijft het dan een open vraag waarom het benoemingsmotief zich enkel hier manifesteerde. Wat de ‘kattenrug’-hypothese van Kaspers betreft, zijn er voor de Brusselse casus geen aanknopingspunten te vinden.

Kempeneers volgde in eerste instantie de Flou, want in zijn ogen wees het toponymische bestanddeel *kat* op een minderwaardig stuk land en was het in die zin vergelijkbaar met het woord *kak*. Daarnaast betekende *kat* ook ‘klein, onbenullig’: “Zo is een Kattebeek een beekje van niemendal, een Kattestraat een straatje van niemendal” (Kempeneers 1989:151). Voorbeelden zijn de kleine, onbenullige *Kattestraten* in onder meer Tienen en Kuntich of de zeer kleine *Kattebeken* bij het klooster van Kabbeek of in Waanrode. In zijn studie over de Tiense huisnamen gooide Kempeneers het echter over een andere boeg. De Tiense *Kattestraat* ontleende haar naam immers aan het huis *de Kat*, dat voor het eerst in 1477 werd vermeld. Om deze huisnaam te verklaren stelde Kempeneers (1999:191): “Kat is een huisdier, maar ook een belegeringswerktuig.” Bij gebrek aan aanwijzingen gaat dergelijke hypothese niet op voor de Brusselse *Kattenstraat*.

Nadat ze eerst een hele reeks hypothesen over de *kat*-toponiemen had doorgelicht, kwam Devos ook zelf met een eigen verklaring op de proppen. Ze stelde dat het toponymische bestanddeel *kat* in een aantal gevallen ook als ‘slijk, drek of modder’ kan worden geïnterpreteerd. Tevens wees ze daarbij op het woord *kätsch*, dat in verscheidene Duitse dialecten nog voorkomt en ‘brijchtig, slijmerig, week, smerig’ betekent. In het Middelnederlands moet dit woord vrij snel uit het dagdagelijkse taalgebruik zijn verdwenen. Om die reden werd het vatbaar voor volksetymologische gelijkmaking met de diernaam *kat*. Devos sloot haar betoog dan ook krachtig af: “De bovenstaande homonieme interpretatie van *kat* vormt voor althans een deel van de *kat*-namen een plausibel alternatief voor de diernaam, nl. als ze realia benoemen waar de (voormalige) aanwezigheid van modder of slijk voor de hand ligt. De ‘slijk’-hypothese, waarvoor variantenonderzoek en taalvergelijking empirische argumenten leveren, lijkt me beter onderbouwd dan een aantal theorieën die in het verleden door toponymisten ontwikkeld zijn om het microtoponymische *kat*, ook in water- en laaglandnamen, langs metonymische of metaforische weg op de diernaam terug te voeren” (Devos 2002:219-220).

De ‘slijk’-hypothese lijkt in elk geval op te gaan voor de Brusselse *Kattenstraat*. Ik klasseer dit straatje onder de zogenoemde *verdichtingsstraatjes* of straatjes die na verloop van tijd ontstonden om de binnen- en achtererven van bouwblokken te ontsluiten. In middeleeuws Brussel treft men ze vaak aan in de buurt van de eerste stadsomwalling of van de Zenne (Vannieuwenhuyze 2008:206-207). Het is logisch om te veronderstellen dat deze straatjes niet onmiddellijk van een stenen wegdek werden voorzien. Wat de *Kattenstraat* betreft, wordt dit bevestigd door een administratief document uit 1459. De straat werd namelijk vermeld in een overzicht van straatjes

die niet geplaveid en onderhouden moesten worden door de stedelijke bestratingsdienst (Van-nieuwenhuyze 2007:302). Het is dus heel plausibel om te veronderstellen dat het een aarden straat was, die dan wel geregeld in een slijkweg zal zijn herschapen. Het benoemingsmotief kan daarnaast ook van een ander aarden element afkomstig zijn geweest. Vlak vóór de muur van de eerste stadsomwalling bevond zich immers een brede aarden talud, die op regelmatige tijdstippen wellicht voor extra slijkophoping in de *Kattenstraat* zorgde.

3. DE WOLVEN VAN DE GRACHT

Middeleeuws Brussel kende heel wat *wolf*-toponiemen. Een aantal daarvan zijn bijzonder moeilijk te lokaliseren en te verklaren en blijven hier buiten beschouwing. In dit artikel wordt de focus gericht op de concentratie *wolf*- of *wolfs*-toponiemen in de benedenstad. In 1346 werd het toponiem *Wolfs* voor het eerst vermeld (Janssens 1983:146). Deze plaats lag in het zogenoemde *Warmoesbroek* ten noorden van de stad, vlakbij de Zenne en de eerste stadsomwalling (Godding 1960:409). In datzelfde jaar dook ook de *Wolfsgracht* voor het eerst in de teksten op. De gracht maakte deel uit van de 4 km lange eerste stadsomwalling, die werd aangelegd in de 13de eeuw (Demeter 2004:6). Vanaf het einde van deze eeuw dook de generieke benaming *gracht* of *fossa* in de teksten op. Nadien werd vooral *Heergracht* aangewend, daarmee verwijzend naar de bouwheer van de stadsomwalling, de hertog van Brabant (Martens 1959:229). Het toponiem *Wolfheergracht* werd pas in 1361 voor het eerst vermeld (Godding 1960:408) en was een synoniem voor het kortere *Wolfsgracht*.

Wolfsgracht duidde weliswaar één specifiek gedeelte van de gracht aan. Hogerop de valleihelling heette de gracht *Zavelgracht* (Janssens 1983:145), terwijl elders in de stad onder meer de benamingen *Begijnenheergracht*, *Witte Vrouwengracht* of *Bogaardengracht* in voege waren. In al deze gevallen evolueerde het hydroniem trouwens naar een hodoniem. Aanvankelijk verwezen allen naar de gracht van de stadsomwalling. In een volgende fase werd de naam overgenomen door de straat die er langs liep. Een gelijkaardige migratie van waternamen is trouwens ook in andere steden vastgesteld (Meertens 1953:10). Tegenwoordig bestaat de straatnaam *Wolvengracht* of *Fossé-aux-Loups* nog steeds. De straat ligt naast de voormalige gracht van de stadsomwalling en niet erop, zoals soms wel eens wordt beweerd door lokale historici en gidsen.¹

Daarmee zijn de *wolf*-toponiemen van het middeleeuwse *Warmoesbroek* nog niet uitgeput. In de onmiddellijke omgeving bevonden zich ook nog het *Wolfswiket*, vermeld sinds 1353 (Janssens

---

¹ Zie bijvoorbeeld op de website www.ebru.net: “Cette rue coïncide avec le fossé de défense du mur de la première enceinte de Bruxelles [...]”

1983:39-40), en het *Wolfsstraatje*, waarvan de oudste attestatie uit 1379 stamt.² Het *Wolfswiket* was een secundaire poort van de eerste stadsomwalling en lag vlakbij de *Zenne* (Godding 1960:409). Ook hier dook de generische naam al veel vroeger op. De poort werd wellicht in 1257 kortweg als *wikettum* vermeld (Bonenfant 1953:140). Het wiket zou zich vandaag de dag situeren tussen de Bisschopstraat en het de Brouckèreplein, met andere woorden, in het huidige Muntcenter. Het *Wolfsstraatje* was volgens Godding (1960:409) een zijstraatje van de *Wolfsgracht*, maar het is niet duidelijk waar het zich precies bevond. Misschien zorgde het voor de verbinding met het *Wolfswiket*.

De concentratie *wolf*-toponiemen vlak buiten de eerste stadsomwalling ter hoogte van het *Warmoesbroek* is intrigerend. Het staat buiten kijf dat de toponiemen nauw met elkaar in verband stonden, maar minder duidelijk is welk toponiem het oudst is en welk benoemingsmotief aan de basis lag. Bovendien is er – los van de Brusselse casus – al heel wat inkt gevloeid over de betekenis van het toponymische bestanddeel *wolf*. In een poging het overzicht te bewaren, trachtten sommige toponymisten onderverdelingen te maken binnen de uiteenlopende verklaringen. Zo verdeelde Knippenberg (1955) de *wolf*-toponiemen in drie categorieën: de toponiemen afgeleid van persoonsnamen, de toponiemen die herinneren aan de aanwezigheid van wolven en de toponiemen die verwijzen naar de wolf als demonisch dier. Goris (1955) onderscheidde de echte *wolf*-toponiemen van de onechte. Tot deze tweede categorie behoren de vervormingen en verbasteringen van andere toponiemen die het element *wolf* in hun oorspronkelijke versies niet bevatten. In die zin mogen de Brusselse *Wolfsgracht*, *Wolfheergracht* en *Wolfswiket* misschien als onechte *wolf*-toponiemen worden beschouwd.

Hierna worden een reeks veel voorkomende verklaringen van *wolf*-toponiemen voorgesteld. Ze worden eerst in de weegschaal gelegd en vervolgens wordt nagegaan of ze opgaan voor de Brusselse casus. Ook hier wordt evenmin exhaustiviteit nagestreefd. De verklaringen als grensbenaming en als verbastering van *wol* worden wegens plaatsgebrek buiten beschouwing gelaten (zie onder meer Goris 1955; Helsen 1961), omdat ze weinig toepasselijk lijken op de Brusselse *wolf*-toponiemen.

Net zoals bij de *kat*-toponiemen werd uiteraard gedacht aan de aanwezigheid van het dier als benoemingsmotief: “Bij *Wolf*-toponiemen, waarvan het tweede lid een aspect van het landschap vertegenwoordigt, dat niet primair op menselijk ingrijpen duidt, lijkt een diernaam voor de hand te liggen” (Schrijnemakers 1986:92). Voorbeelden zijn legio. Toponiemen als *Wolfsven*, *Wolfsberg*, *Wolfswieërke*, *Wolfsbroek* en *Wolvendal* verwezen volgens Schrijnemakers naar de aanwezigheid van wolven. Daarbij voegde hij veldnamen als *op de Wolf*, *bij den Wolff* of kortweg *de Wolf*, want: “Vooral wegens het lidwoord kan men in die gevallen aan een oorspronkelijke

² Rijksarchief te Anderlecht, Kerkelijk Archief van Brabant, n° 303.

diernaam de voorkeur geven” (Schrijnemakers 1986:93). *Wolfskuil* en varianten verwezen dan weer vermoedelijk naar vangkuilen voor wolven, maar het is evenzeer mogelijk dat het tweede lid betrekking had op (wolven)holen of zelfs op een natuurlijke laagte in het landschap (Schrijnemakers 1986:93-94).

Vanzelfsprekend werden ook de Brusselse *wolf*-toponiemen in verband gebracht met de reële aanwezigheid van wolven. In dit licht verwees Van Havermaet bijvoorbeeld naar de veronderstellingen van een niet nader genoemde tijdgenoot: “En effet, un auteur du commencement de ce [19ième] siècle a prétendu que le Fossé-aux-Loups, habité en l’an 900 par des ermites, s’appelait le Wolvengracht parce que les loups poussés par la soif venaient s’y désaltérer en descendant des montagnes de Bruxelles, encore enclavées dans la forêt de Soignes!” (Van Havermaet 1890:6) Dergelijke uitlatingen zijn uiteraard bijzonder hypothetisch en worden door geen enkel document gestaafd. Hetzelfde geldt trouwens voor de 10de-eeuwse heremieten. Het is wel opmerkelijk dat in de legende stevast wordt verwezen naar het water in de gracht van de stadsomwalling. Elders leest men bijvoorbeeld: “De legende maakte zich van de naam meester en de wolven van het Zoniënbos werden ervan verdacht de gracht als drinkbak te gebruiken” (Van den Abeelen 1971:88). Dit betekent in elk geval dat de legende jonger is dan de 13de-eeuwse stadsomwalling. Misschien stamt ze uit een periode waarin er effectief nog water in de gracht stond. Uit de oudste Brusselse stadsplannen en uit archiefdocumenten valt op te maken dat de gracht in de 16de eeuw geleidelijk aan werd gedempt om plaats te maken voor bebouwing.

Het valt in de meeste gevallen niet met zekerheid uit te maken of de *wolf*-toponiemen wel echt op de reële aanwezigheid of waarneming van wolven teruggaan. Samen met Helsen zie ik niet goed in hoe “het voorkomen van bepaalde dieren in een of andere streek voldoende is om te onderstellen dat ook plaatsen daarnaar zouden zijn genoemd” (Helsen 1961:1-2). Ook Schrijnemakers (1986:94) nuanceerde zijn eigen stelling: “Waar een diernaam aan een *Wolf*-toponiem ten grondslag heeft gelegen, zal dit doorgaans wel niet aan het louter waarnemen van wolven zijn toe te schrijven, maar eerder aan min of meer dramatische confrontaties tussen wolf en mens, zoals het roven van vee of het overvallen van mensen (speciaal kinderen) door wolven enerzijds en het achtervolgen, vangen en/of doden van wolven door mensen anderzijds.” Volgens Helsen (1961:2) en Lindemans (1930:163) herinneren toponiemen als *Wolfsгат* en *Wolfsput* aan tijden waarin men geregeld met aanvallen van roedels wolven te kampen had. Via de aanleg van valkuilen en de organisatie van klopjachten kon men de beesten bestrijden. Dergelijke wolfskuilen (*fossae* of *foveae*) werden al vermeld in de West-Gotische, Saksische en Frankische wetten (Schrijnemakers 1986:95), maar in de Brusselse teksten is daarvan geen sprake. Het valt tevens te betwijfelen dat de hoger geciteerde *fossa* en *gracht* op dergelijke kuilen betrekking hadden. Het is veel logischer om ze in verband te brengen met de eerste stadsomwalling.

Naast de wolf als benoemingsmotief wees Schrijnemakers (1986:87) nog een tweede belangrijke verklaringsmogelijkheid aan. Bij de behandeling van de *wolf*-toponiemen dient men na te gaan of het eerste lid al dan niet een vroegere bezitter zou aanduiden. Voor sommige *wolf*-toponiemen is dit immers perfect mogelijk aangezien deze personen in theorie op basis van historisch bronnenmateriaal kunnen worden opgespoord. Ook hier schoof Schrijnemakers (1986:91) trouwens weer een algemene regel naar voor. In zijn ogen mag men de voorkeur geven aan een verwijzing naar een persoonsnaam bij toponiemen waarvan het tweede lid naar een menselijke ingreep in het landschap verwijst, wat uiteraard een bepaalde bezitter, bouwer en/of gebruiker doet veronderstellen. Plaatsnamen als *Wolfrade*, *Wolfslant*, *Wolfsweide*, *Wolfsbrug*, *Wolfeinde*, *Wolfsweg* en *Wolfsdries* zijn duidelijke voorbeelden.

Wauters was naar mijn weten de eerste Brusselse historicus die de Brusselse *wolf*-toponiemen in verband bracht met een patroniem: “On a débité beaucoup de fables sur le nom tronqué de *Fossé-aux-Loups*, qui s’appelait le *Fossé-de-Loup*, de l’habitation d’un nommé Jean Wolf ou Jean le Loup [...]” (Henne & Wauters 1975:IV, 171). Volgens Janssens (1983:145) bezat deze Johannes Wolf in het midden van de 14de eeuw een huis in de onmiddellijke omgeving van de *Wolfsgracht*. Een zoektocht in de zogenoemde ‘fichier Godding’ uit het Archief van de Stad Brussel leverde extra resultaat op. Een fiche bevat de aanwijzing « Hergracht près J. Wolf » uit 1326, een andere « Senne derr. † J. d Wolfs » uit 1354. Dit bewijst dat Johannes Wolf ten laatste vanaf het tweede kwart van de 14de eeuw op de plek aanwezig was. Het zijn daarenboven zeer sterke aanwijzingen dat hij – of één van zijn bloedverwanten – de leverancier is voor de concentratie *wolf*-toponiemen in het Brusselse *Warmoesbroek*. De plaatsnaam *Wolfs* wijst wellicht rechtstreeks naar zijn bezittingen, terwijl de andere toponiemen (*Wolfsgracht*, *Wolfswiket*, *Wolfheergracht* en *Wolfsstraatje*) er – in een later stadium? – indirect van werden afgeleid. Ten slotte betekent dit dat de eind- van *Wolfs* mag worden geïnterpreteerd als een genitiefvorm.

Toponymie is echter geen exacte wetenschap. Waterdichte bewijzen zijn schaars. En misschien bestaat hier toch ook nog een andere valabele verklaring. Goris (1955) was de eerste die een verband legde tussen de *wolf*-toponiemen en de boomsoort wilg, meer bepaald de waterwilg. Hij zag in toponiemen als *Wolfsveld*, *Wolfswei*, *Wolfsbeemd* en *Wolfsbroek* een verwijzing naar gronden die door wilgen werden overwoekerd. Ook de namen *Wolfs haag* en *Wolfsdijk* kunnen daar trouwens naar refereren. Aarden dammen werden bijvoorbeeld door middel van wilgentakken samengehouden.

De wilgen-theorie werd van extra argumenten voorzien door Devos. Zij stelde dat de endogene, gepalatiseerde variant van de diernaam *wolf* – namelijk *wulf* – in de zuidwestelijke dialecten samenviel met één van de fonetische varianten van het woord *wilg*. Zowel dier als boomsoort kunnen aan de basis liggen van de vorming van toponiemen als *Wulfput*, *Wulfberg*, *Wulfhoek*, *Wulfshoot*, *Wulfsgat*, *Wulfmeers*, enzovoort. Toch vond Devos het vanzelfsprekend dat de boom-

soort wilg sporen naliet in de toponymie: “De wilg is een oude inheemse boom, die goed gedijt op waterzieke grond; al in de vroege Middeleeuwen [sic] werden wilgenbossen aangeplant om moerassig terrein te ontwateren en er een humuslaag te doen ontstaan met het oog op latere ingebruikneming als graas- of akkerland. Bovendien worden wilgen al zeer lang lineair aangeplant ter afzoming van akkers en weilanden. Wilgenhout was in de oude agrarische samenleving in diverse opzichten economisch nuttig: de taaie, buigzame twijgen van vele wilgensoorten leverden de grondstof voor allerlei vlechtwerk, terwijl wilgenhout door zijn zachtheid erg geschikt was voor het vervaardigen van houten schoeisel en gereedschapsstelen. Geen wonder dus dat de wilg meer sporen nagelaten heeft in de microtoponymie dan welke andere boom ook” (Devos 2002:214).

De Brusselse *wolf*-toponiemen in kwestie situeren zich in het *Warmoesbroek*, middenin het moerassige Zenne-alluvium. Welnu, de toponymie van dit gebied kent nogal wat middeleeuwse wilg-toponiemen (zie onder meer Lindemans 1931:220; Charruadas 2004:123; Van Nieuwenhuysen 2009:551-552). Het spreekt voor zich dat ook het moerassige *Warmoesbroek* ontwaterd werd vooraleer het in aanmerking kwam voor landbouw (Smolar-Meynart 1994:30). Wellicht werden er bij die gelegenheid wilgen geplant, zoals elders in de Zennevallei. Maar toch lijkt deze hypothese niet op te wegen tegen de hoger vermelde afleiding van de familienaam *Wolf*. Ze kan niet met concreet bronnenmateriaal worden gestaafd. Het is bovendien bijzonder vreemd waarom wilg hier geëvolueerd zou zijn tot *wolf*, terwijl dit elders in de Zennevallei niet het geval was.

BIBLIOGRAFIE

- BONENFANT, P. (1953), *Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles (Actes des XIIe & XIIIe siècles)*. Brussel, Palais des Académies.
- CHARRUADAS, P. (2004), *Molenbeek-Saint-Jean. Un village bruxellois au Moyen Age*. Brussel, C.H.A.F.C.J.R.-G.H.K.G.J.O. - CIRHIBRU-U.L.B.
- D'OSTA, J. (1979), *Les rues disparues de Bruxelles*. Brussel, Rossel.
- D'OSTA, J. (1986), *Dictionnaire historique et anecdotique des rues de Bruxelles*. Brussel, Paul Legrain.
- DEMETER, S. (2004), Een Brussels monument, de eerste stadsomwalling. In: *Historische Woonsteden & Tuinen 143*, 2-10.
- DES MAREZ, G. (1931), De Catte en de Verloren Cost. In: *Feestalbum Isidoor Teirlinck*, 143-155.
- DEVOS, M. (2002), Betekenis en motivering van enkele diernamen in de microtoponymie. In: *Naamkunde 34*, 205-224.
- DUVERGER, J. (1933), *De Brusselsche Steenbickelers, Beeldhouwers, Metselaars, Bouwmeesters enz. Der XIVe en XVe eeuw met een aanhangsel over Klaas Sluter en zijn Brusselsche mederwerkers te Dijon*. Gent, A. Vyncke.
- GODDING, PH. (1960), *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age*. Brussel, Institut de Sociologie Solvay.

- GORIS, J. (1955), Wolf-namen. In: *Brabants Heem* 7, 138-140.
- GYSSSELING, M. (1953), Enkele Oudnederlandse woorden in het Frans. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 29, 81-84.
- HELSEN, J. (1961), Het woord "hond" in plaatsnamen. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Amsterdam* 37, 90-106.
- HENNE, A. EN WAUTERS, A. (1975), *Histoire de la ville de Bruxelles (nouvelle édition du texte original, augmentée de nombreuses reproductions de documents choisis par Mina Martens, archiviste de la ville)*. Brussel, Ed. Culture et Civilisation.
- JANSSENS, F. (1983), *Straatnaamgeving in de Middeleeuwen. Brussel 13de-16de eeuw*. Brussel, V.U.B. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- KASPERS, W. (1937), Der Tiername Katze. In: *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 13, 213-.
- KEMPENEERS, P. (1989), Beeldrijke veldnamen in Tienen en omgeving. In: *Naamkunde* 21, 136-159.
- KEMPENEERS, P. (1999), Oude Tiense huisnamen. In: *Naamkunde* 31, 167-215.
- KNIPPENBERG, W. (1955), Wolfswinkel, Hondseind, Hoenderberg, Kattenkool. In: *Brabants Heem* 7, 78-85.
- LINDEMANS, J. (1930), *Toponymie van Opwijk*. Brussel, Standaard.
- LINDEMANS, J. (1931), *Brabantsche plaatsnamen I. Alseberg, Anderlecht, Assche*. Leuven, Vlaamsche toponymische vereniging.
- MARTENS, M. (1959), Bruxelles en 1321. D'après le censier ducal de cette année. In: *Cahiers bruxellois* 4, 224-245.
- MEERTENS, P.J. (1953), Straatnaamgeving in de Middeleeuwen. In: *Middeleeuwse en moderne straatnaamgeving. Lezingen, gehouden voor de Naamkunde-Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 17 januari 1953 door Dr. P. J. Meertens en Dr. W. Moll*, 5-35.
- MOLEMANS, J. (1986), Naamgevingsfactoren in de Kempische toponymie, geïllustreerd aan Opglabeeck. In: *Naamkunde* 18, 29-54.
- SCHRIJNEMAKERS, A. (1986), De verklaring van Wolf-toponiemen aan de hand van plaats-, straat- en veldnamen uit Nederlands-Limburg. In: *Naamkunde* 18, 77-102.
- SMOLAR-MEYNART, A. (1994), Le quartier du Marais et la genèse de la place Saint-Michel du XIIIe siècle à 1776. In: D'Hainaut-Zvény, B. (red.), *La Place des Martyrs*, 25-65.
- VAN DEN ABELEN, G. (1971), Het de Brouckèrplein. In: *Brussel op de Zenne*, 7-16.
- VAN HAVERMAET, H. (1890), *Souvenirs d'un vieux Bruxellois. Le temple des Augustins a Bruxelles. Les abords – Le couvent – L'église – Le temple – Transformations*. Brussel, Alliance Typographique.
- VAN LOEY, A. (1931), *Studie over de Nederlandsche plaatsnamen in de gemeenten Elsene en Ukkel*. Leuven, De Vlaamsche Drukkerij.
- VAN NIEUWENHUYSEN, P. (1979), *Bijdrage tot de toponymie van Sint-Jans-Molenbeek*, Leuven, K.U.L. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- VAN NIEUWENHUYSEN, P. (2009), *Historische toponymie van Laken*. Brussel, Uitgeverij Safran.
- VAN UYTVEN, R. (2003), *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*. Leuven & Zwolle, Davidsfonds & Waanders Uitgevers.

- VANNIEUWENHUYZE, B. (2007), Le pavage des rues à Bruxelles au Moyen Âge. In: *Actes des VIIe Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique (AFCHAB) et LIVe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Congrès d'Ottignies – Louvain-la-Neuve 26, 27 et 28 août 2004*, 1, 299-307.
- VANNIEUWENHUYZE, B. (2008), *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte*. Gent, UGent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).
- VANNIEUWENHUYZE, B. (2009), The study and classification of medieval urban toponymy: the case of late medieval Brussels (13th-16th centuries). In: *Onoma* 42 (ter perse).
- VERWIJS, E. EN VERDAM, J. (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- ZYLBERGELD, L. (1980), L'artillerie de la ville de Bruxelles au milieu du XVe siècle d'après un inventaire de 1451-1452. In: *Revue Belge d'Histoire Militaire* 23, 609-646.